

Mezőtörvény és jogi mező I.^[*]

A JOG MINT NORMA, IDEOLÓGIA ÉS VALÓSÁG

A jogtudományban jelentős szerepet játszik az a probléma, hogy a jogot normaként vagy tényként kell-e felfogni; egyesek szerint ez a kérdés a jog alapjaira vonatkozik. Azt állítják például, hogy a marxista jogelmélet azért szorult háttérbe a Szovjetunióban, mert nem volt képes a jog normatív jelentésének megragadására.^[1] Ebben az esetben a problémát az ideológia fogalmának a bevezetése bonyolítja és sajátos megfogalmazásban a kérdés akként merül fel, hogy a jogot ideológiaként vagy valóságként kell-e felfogni. Az analitikus jogtudományban a kérdés szintén kulcsfontosságú, különösen a Tiszta Jogtanban. Az említett két esetben teljesen különböző okok miatt foglalkoznak ezzel a problémával.

Az ideák tényekké vagy legalábbis a valóság tükrévé redukálása a materializmustól elválaszthatatlannak látszik. Monizmusa, azaz mindent az anyagra redukáló módszere miatt a materializmusban nincs hely a módszerdualizmus, egy másik, az előbb említettől független módszer számára. Ezzel ellentétben a Tiszta Jogtan éppen a módszerdualizmuson áll vagy bukik. A természettudomány módszerét az okozati összefüggés módszerével azonosítva a jog számára a természettudományostól radikálisan különböző módszert követel. E nézet szerint a jog sajátos jelentését csak normaként lehet megragadni, olyan jelentésként, mely totálisan különbözik a tény jelentésétől. A jogtudománynak ezért a tiszta normatív módszerre kell támaszkodnia, ellentétben a természettudomány okozati összefüggésen alapuló módszerével, és ezzel máris bevezetésre kerül a módszerdualizmus.

A szovjet jogtudományban a probléma különös jelleggel bírhat éppen most, amikor az első periódus igazi leninistái és marxistái érdemeinek hivatalos értékelésében azoknak a rovására mutatkozik változás, akik, mint Visinszkij, visszaállították a jog normatív értelmezését a második

[*]A kommunista hatalomátvétel után 1949-ben emigrációra kényszerített és élete végéig az Amerikai Egyesült Államokban alkotó Horváth Barna tanulmánya 1957-ben jelent meg az *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*ben. (Vö. Barna Horváth: *Field Law and Law Field. Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*, Band. VIII. 1957, 44-81. o.) A tanulmányt Rigó Anett fordította. A fordítást szakmailag Cs. Kiss Lajos ellenőrizte.

[1] Hans Kelsen: *The Communist Theory of Law*. London, 1955, Stevens & Sons Limited, 193. o. Vö. Barna Horváth: *Comment on Kelsen. American Journal of Comparative Law*, 1955. 629-633. o.

periódusban.^[2] A probléma egyáltalán nem a Kelsen által csupán a szociológiai jogelmélet egyik változatának nevezett marxista jogelmélet sajátossága, azonban a korai szovjet írók ezt ilyen formában állították az érdeklődés középpontjába. Ezért hát kísérleteik, amelyek a jog technikai szabályokká alakulásának megvilágítására irányultak, az általános elmélet nézőpontjából érdekesek. Végezetül nem elhanyagolható néhányuk arra irányuló kísérlete sem, hogy a jogot egyszerre tekintsék normának és tényleges szabályszerűségnek.

Kelsen nézetei közül itt leginkább az a szellemes érv kerül előtérbe, mely szerint a jog nem lehet ideológia, mivel nem gondolkodásmód, hanem akarás. Ez látszólag ellentmond azon állításának, hogy az általa értelmezett jogi norma úgy rendelkezik logikai értelemmel, hogy egyáltalán nincs morális konnotációja, miközben lehetővé teszi számunkra a valódi normák megkülönböztetését a technikai normáktól. Kelsen érve nem az előbbi, hanem inkább az utóbbi állítást támasztja alá. Ám ezt elfogadva, az érv kizárni látszik a valódi normák és a tényleges szabályok közötti ellentétet, azaz a normatív értelmezés melletti indokokat. Mivel Kelsen az ellentmondást leszűkítette a gondolkodásra, s Hegelt és Marxot egyaránt megróttá a logikai ellentmondás birodalmának a gondolkodáson túlra történő kiterjesztéséért, példának okáért azért, mert tévesen azonosítják a természeti erők közötti konfliktust a logikai ellentéttel. Mégis mind a valódi, akarásként definiált normák, mind a tényleges szabályszerűségek nyilvánvalóan túl vannak a gondolkodás, s következésképp a logikai ellentmondás birodalmán is.

E tanulmányt a fent említett gondolatok tisztázásának és az itt felvázolt problémában rejlő néhány rejtély megfejtésének szentelem. Mindezt a különböző területek és iskolák progresszív összekapcsolása tette lehetővé és elérhetővé. A kiindulópontunk itt az a heurisztikus elv, mely szerint a norma fogalma a valóság fogalmával szemben fejlődött ki, mint annak megfelelő párja. Számunkra elsősorban a fizikai valóság jelenlegi tudományos helyzete szolgáltatja a tulajdonképpeni összefüggést és hátteret, amelynek képessé kell tennie bennünket problémánk helyes megítélésére.

A FIZIKAI VALÓSÁG TUDOMÁNYOS FOGALMA

Einstein írt egy rövid megemlékezést *Clerk Maxwell hatása a fizikai valóság fogalmának fejlődésére* címmel. Az írást eredetileg 1933-ban adták ki, valószínűleg Maxwell (1831–1879) születésének századik évfordulójának alkalmából.^[3] Ebben a következő írta: „Maxwell előtt az emberek a természetben zajló események bemutatása céljából a fizikai valóságot anyagi pontokként fogták fel, melyek változásai kizárólag mozgásokból állnak, és amelyek parciális differenciálegyenletek függvényei. Maxwell után a fizikai valóságot már mechanikusan megmagyarázhatatlan,

[2] A XX. pártkongresszuson Mikojan kijelentette, hogy Lenin életében és a halálát követő néhány évben a szovjet jogtudomány a marxizmus-leninizmus gondolataival összhangban fejlődött. A későbbi időszakról ez már nem mondható el, ami aggasztotta a Központi Bizottságot.

[3] Albert Einstein: *Essay in Sciences*. New York, 1933, 40–45. o.

összefüggő mezők együtteseként ábrázolták, amelyek parciális differenciálegyenletek függvényei. Newton óta a fizikában a valóság fogalmának ez a változása a legmélyebb és a leggyümölcsözőbb.” Szükségtelen ennél tovább mennünk. Einstein – elismervén, hogy a későbbi fejlemények a newtoni és maxwelli rendszer közötti kompromisszumot mutatják és a kvantummechanika alapvetően különbözik mindkettőtől – a maxwelli rendszerhez való visszatérést jósolja, mihelyst a fizikusok nem fognak megelégedni a valóság közvetett leírásával.

Úgy tűnik, hogy ez összefoglalja a számunkra fontos tanulságot. Esetleg feltehető az a kérdés, hogy a fizikai valóság maxwelli meghatározásával összehasonlítva, a marxizmus ideológia fogalmával szemben például milyen tudományos jelentőség kapcsolható a valóság fogalmához, vagy a Tiszta Jogtan normafofogalmához? Az általunk tudományos pontossággal ismert fizikai valóság fogalmával összehasonlítva, eléggé divatjamúltnak tűnik a marxi megkülönböztetés egyfelől a termelőerők és a termelési viszonyok, másfelől a jogi és az ideológiai felépítmény között, vagy a kelsen-i különbségtétel a tények és a jogi normák, a van és a kellés világa között. Mindenesetre egészen nyilvánvaló, hogy politikai, jogi, gazdasági vagy társadalmi valóságról nem beszélhetünk ugyanabban az értelemben és ugyanolyan tudományos pontossággal, mint a fizikai valóságról. Világosan látszik ugyanis, hogy a társadalmi valóság nem a fent leírt fizikai valóság, hanem annak további idealisztikus kiegészítésekkel való gazdagítása.

Ezt a leckét különösen a materializmusnak kellene alaposan megtanulnia, mert a *fizikai anyagon* kívül nem képes mást valóságként elképzelni. Még pontosabban, a fizikai valóság maxwelli leírása éppen ettől és az erre alkalmazott mechanikus kauzalitástól tér el. Ehelyütt csekély érdeklődésre tarthat számot az a kérdés, hogy milyen messzire jutottak az elméleti fizikusok a fizikai valóság modelljeinek dematerializálásában, a realizmustól a nominalizmus irányába haladva. Módszertani okokból elegendő azt megemlíteni, hogy Einstein – „félúton állva Riemann és Euklidész között”^[4] – miként kezeli a tér problémáját, gazdagítva és szűkítve ezzel annak szerkezetét. Számunkra most csak az az érdekes, hogy úgy tűnik, a mechanikus értelemben kauzális valóság fogalma – amellyel az ideák, értékek, normák és ideológiák világa áll szemben – háttérbe szorul vagy legalábbis nagymértékben módosul.

Mindehhez talán hozzá lehetne még tenni, hogy a van és a kellés merev szembeállítását nem is olyan régi keletű. A rómaiak például valószínűleg nem így értették, amikor egyforma könnyedséggel beszéltek a jogról mint *norma agendiről* és mint *facultas agendiről*. A van és a kellés Kantnál sem rendelkezik egyenlő és összeegyeztethetetlen ismeretelméleti státusszal. Legalábbis Kant úttörő jelentőségű gondolatában csak a van rendelkezik konstitutív kategóriákkal és a szó valódi értelmében csak a van ismerhető meg, míg a kellés pusztán regulatív, alig jelent mást, mint valami reflektív, módszertanit vagy nominalistát. A valóságnak és az ideának semmiképpen sincs azonos ismeretelméleti státusa Kantnál, ezt a státust csak a neokantianus – különösen a délnyugat-német vagy a badeni – iskolákban nyerték el.

[4] Albert Einstein: i. m. 76. o.

Ez talán már előre jelezte a valóság változó értelmét. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a valóság a *res* szóból származik, és egy dolog végül is nem ugyanaz, mint egy tény. A rómaiaknál, akik a *res Romaná*ról beszéltek, bizonyára nem fordult elő a két szó illetén azonosítása. Sőt, a valóság fogalmának nagyon sok intuitív átvétele létezik, így például pszichológiai, művészi, vallási, s végül a platonizmus és a középkori realizmus „valódi valósága”, ami az ideák vagy univerzálisok valóságával egyezik meg. Még a modern – az amerikai vagy akár a francia – jogi realizmusban is megtalálhatók az értékrealizmus nyomai a tényrealizmus mellett. Ebben szerintem nincs semmi téves. Az intuitív valóságok kiterjesztése a fizikai valóság dematerializációjának velejárója. A valóság intuitív tapasztalásainak egyetlen problémája, hogy messze elmaradnak a valóság tudományos fogalmától. A helyzet egyszerűen az, hogy miközben a mechanikusan kauzális – a filozófia és a társadalomtudomány által ismert – valóság hagyományos fogalma elégtelenné vált, addig a társadalomtudomány még nem tudott hozzáigazodni a fizikai valóság új fogalmához.

Kétségtelen, hogy a filozófiában a mechanikus kauzalitásba vetett hit legalább száz évvel korábban már súlyosan megrendült, még mielőtt Maxwell nagyhatású matematikai módszerével bemutatta volna a newtoni univerzum elégtelenségét. Hobbes, Hume és Kant már tudták, hogy az okozatiság törvénye – mely az ő idejükben a tudomány modellje volt – nem az érzéki tapasztalásban rejlik, hanem az ész írja elő, hogy felemelje a tapasztalást a független objektum vagy valóság rangjára. Mikor kiderült, hogy a nominalisztikus konstrukció – mint amilyen Maxwell elektromágneses mezőre vonatkozó parciális differenciálegyenletei – nem választható el a fizikai valóság konstrukciójától, a felfedezés először is mélyrehatóan megkérdőjelezte a megismerés képelméletét, mely szerint a valóság képét az elme tükröként képes visszatükrözni. Az ideológia fogalma mellesleg ezen a képelméleten alapul. A felfedezés másodszer világgóssá tette, hogy az ilyen nominalisztikus konstrukciók – hívják őket normáknak, vagy sem – alig választhatók el a kevésbé igazolható konstrukcióktól, mivel a valóság szó intuitív megragadásai.

Úgy tűnik, napjainkban a tudományban megbocsáthatatlan a szavak ilyesfajta intuitív elfogadásával azonosítani a fizikai valóságot, mert ez még a mechanikus okságnál is tudománytalanabb. Kiemelkedő példája az ilyen azonosításnak, ha a társadalmi vagy jogi valóságról úgy beszélünk, mintha státusuk azonos volna a fizikai valósággal. Az igazi tudományt mértékletesség jellemzi és kételkedés kíséri, nem pedig kérkedő előadásmód. Nem csoda, hogy újra meg újra kiderül a marxizmusról, hogy ideologikus. Természetesen a normatív Tiszta Jogtan esete eltérő. Kétséges ugyanis, hogy ez a jogi gondolat – mérjük bár az elméleti fizika zsinórmértékével vagy az általánosan alkalmazható ismeretelméleti konklúziókra tekintettel – még mindig annyira úttörőnek számítana, mint amennyire első megjelenésekor volt. Különösen azért nem, mert ingadozni látszik a valóság nominalisztikus leírása és a független, valóságtól elszakított ideális jelentések világaként felfogott kellés szférájának elfogadása között. Bár soha nem éri el az intuitív valódi kellést vagy értéket, mégis azt a kauzális valóságot állítja vele szembe, amire az elméleti fizika már nem épít.

Maxwell 1879-ben halt meg, így Marxnál – aki megróttta a kommunizmust, mert elmaradt a fejlett tudományok mögött – kevésbé kifogásolható a fizikai valóság új fogalmának elhanyagolása, mint Einstein kortársainál.

JOGVISZONYOK ÉS JOGI NORMÁK

A korai szovjet jogelméletben Sztucska megkísérelte társadalmi valósággá átalakítani a jogot, Pasukanisz pedig a társadalmi viszonyokból a jogviszonyokba való átmenetet akarta megvilágítani. Ez utóbbi szerző akkor beszél jogi értelemben vett tulajdonról, amikor a javak birtokosai tudatában vannak e minőségüknek vagy egymást ilyenként ismerik el, de egyúttal azt állítja, hogy már tulajdonosok voltak „egy szerves és jogon kívüli értelemben” jóval e kölcsönös elismerés előtt.^[5] Kelsen ellenvetése szerint a jogon kívüli tulajdon fogalmi ellentmondás. E zűrzavar egy része Marx kissé rejtélyes – a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint a politikai, jogi és ideológiai felépítmény közötti – megkülönböztetésének köszönhető. Vajon a termelési viszonyok még a valósághoz tartoznak, mint ahogy valószínűleg a termelőerők is? A zavar másik része annak a kelsen feltevésnek köszönhető, mely szerint bármely tulajdoni viszony a) csak normák által, illetőleg b) csak jogi normák által minősíthető tulajdoni viszonyok.

A problémát a jogviszonyoknak a társadalmi viszonyoktól történő megkülönböztetése okozza. A társadalmi viszonyok – beleértve a termelési viszonyokat, amelyekbe Marx szerint az ember „belép” – természetesen a jogviszonyokat is magukban foglalják. Nincs okunk az egyiket valódibbnak vagy normatívabbnak nevezni a másiknál. A tulajdon esetében úgy tűnik, hogy az egyikből a másikba való átmenetet – mint azt Pasukanisz bemutatta – a magatartásból a szokásba, majd a szokásból a szokásjogba való jól ismert fejlődés magyarázza. Ennél persze tovább is mehetünk: a nyelv szabályai szerint nem hiba, ha kizárólag a sajátjának nevezik az ember kezét, a tehén borját, vagy akár egy elem atomi súlyát. A tulajdonnak kétségtelenül léteznek előzetes (pre-judicial) fogalmai és még csak nem is kell „szervesnek” lenniük.

Persze különbség van a jog előtti és a jogi tulajdon között. A tulajdon osztályuralomtól való függése természetesen csak egy marxi mítosz, ami felelős azért, hogy a kommunista jogtudósok képtelenek voltak megmagyarázni a jog létét egy olyan osztályok nélküli társadalomban, mint amilyené a Szovjetunió vált volna. A meggyőződés szerint ez a marxista jogelmélet fő áramlata, nem pedig a „normatív interpretációhoz” történő változó hozzáállás, amelyben osztozik a nem marxista jogtudományal. A kérdésre visszatérve, túlzás volna azt mondani, hogy a tulajdont egy norma emelte volna a jogi tulajdon rangjára. A jog előtti tulajdon is beszámítható természetesen valamilyen normának. Ezért tautológia azt mondani, hogy a jogi tulajdon azért különbözik a jog előtti tulajdontól, mert beszámítható egy jogi normának.

[5] E. B. Pasukanisz: *The General Theory of Law and Marxism*. In *Soviet Legal Philosophy*. Harvard, 1951, 170. o. Pasukanisz műve eredetileg 1924-ben jelent meg. Ehhez lásd Hans Kelsen: i. m. 93. o.

Ebből azt a tanulságot lehet levonni, hogy egyáltalán nem könnyebb megkülönböztetni a jogot mint normát a többi normától, a jogot mint tényt a többi ténytől. A társadalmi viszonyok és a jogviszonyok egyaránt magukban foglalnak normaelemeket és tényelemeket, vagyis nemcsak szükségszerű jogi elemeket (iuris necessitas, iuris nexus) tartalmaznak, mint az igény és kötelem, a jog és kötelesség, hanem tényelemeket is, mint a jogi változások előfordulása (valószínűségek), amelyek közül néhány független az emberi akarattól (természetes halál, öregedés), néhány pedig függ tőle (képességek és hajlamok). A jogviszonyok és a jogi normák kapcsán egyszerűen azért lehetetlen bármiféle elsőbbségről beszélni, mert némileg eltérő nyelven, de ugyanarról szólnak. Röviden fogalmazva: az egyik az esetről, a másik a szabályról beszél. Azonban míg a jogi szabály pusztán összefoglalja az eseteket, addig egy eset csupán példázza a szabályt.

TECHNIKAI NORMÁK ÉS JOGI NORMÁK

Az államnak az osztályok nélküli társadalomban történő elhalásáról töprengve, Engels a jog elhalását olyan folyamatként írta le, amelynek során a személyek feletti kormányzást fokozatosan a dolgok igazgatása váltja fel. Lenin ezt a folyamatot sokkal hagyományosabb módon képzelte el: az „emberek fokozatosan hozzászoknak majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait...”.^[6] Ez a megfogalmazás nyilvánvalóan túlmegy a marxizmus céljain és szándékain. Pasukanisz végezetül különbséget tett jogi normák és technikai szabályok között. Eszerint a jogi szabályozás az összeütköző érdekekre vonatkozik, míg a technikai szabályozásnak a szándékegység az előfeltétele. Ez utóbbira példaként a beteg kezelését említi, s hozzáteszi, hogy ekkor a szabályok tartalmát az orvostudomány állapítja meg, következésképp e tartalom a tudománnyal együtt változik, így a jogásznak ilyen helyzetekben nincs semmi teendője. Kelsen kritikája szerint a „szándékegység” nyilvánvalóan fikció, a társadalomban az eszközökkel kapcsolatban nem kevésbé alakulhat ki konfliktus, mint a célokat illetően. Mi több, a technikát a joggal szembeállítani ostobaság, mert a jog maga is egyfajta társadalmi technika.^[7]

Ha azonban a kérdést teljesen megszabadítjuk az utópikus marxi kontextustól, akkor már nem is érdektelen. Ekkor ugyanis nem az a kérdés, hogy a jog miként helyettesíthető véglegesen a fenti értelemben vett technikai szabályokkal, hanem az, hogy jelenleg vajon előfordul-e ilyesfajta helyettesítés, és ha igen, ez növekvő mértékben történik-e. Még ha nem is ez a helyzet, a különbségtétel feltehetően ugyanúgy tisztázza a nominális normák természetét, mint a pusztán *hipotetikus* normákét.

A közlekedés gépi eszközökkel történő szabályozása, mint a zöld és piros lámpa, jól példázza, hogy mit értünk a személyek feletti kormányzást helyettesítő

[6] Vladimir Iljics Lenin: Állam és forradalom. In *Válogatás Lenin műveiből*. I. köt. 396. o.

[7] E. B. Pasukanisz: i. m. 137–138. o.; Hans Kelsen: i. m. 104–105. o.

dolgok igazgatásán. Napjaink kezdődő automatizálása idején nem szükséges több hasonló esetet felhozunk. Így is nyilvánvaló, hogy ez a jelenlegi folyamat komolyan veszélyezteti az individualizmust, az eredetiséget, a véleményeltérés és a konfliktus szükségességének kívánalmát. Még a politikai konfliktusnak is meg kellene követelnie „az alapkérdésekben való egyetértést”. A technikai szabályozás monotóniája ellen valószínűleg nem olyan konfliktusokra van szükség, amelyet a fizikai erőszak vagy a törvényes kényszer old fel, hanem pusztán a sokféleség, a sokoldalúság és a harcias ösztönök kiélésének egészséges mértékére. Tökéletesen igaz, hogy mind az eszközökkel, mind a célokkal kapcsolatban konfliktus keletkezhet; nem kevésbé igaz, hogy ezt néha ösztönözni kell, főként ha még a pártok is – magabiztosságuk ellenére – tanácsalannak tűnnek a kérdést illetően. Nem kevésbé igaz, hogy ezt – mégha az elégedettséggel hadilábon is állnak, s a politikai pártok is tanácsalannak tűnnek a témát illetően – néha ösztönözni kell. A lényeg azonban, hogy az a terület, ahol a technikai szabályok átveszik az uralmat, véglegesen a szakértőké lesz. Aligha kérdőjelezhető meg, hogy a szakértők működési területe egyre inkább növekszik. Ez olyan tény, ami meglehetősen független a szabad világ és a kommunizmus közötti mindent átható ellentétől.

A technikai norma természete – melynek növekvő elérhetősége ma már magától értetődőnek számít –, hogy felszólító módban fejezi ki azt, amit kijelentő módban ugyanúgy vagy még jobban ki lehet fejezni. Más szóval úgy tesz, mint ha előírna valamit, pedig inkább leíró jellegű. Erre példa az orvosi recept, a szakácskönyv, a tervrajz, a számla és így tovább. Ezekben a nominális normákban nincs akarás, hanem pusztán csak elgondolás, s logikai jelentésük mentes minden erkölcsi konnotációtól. A szakácskönyv nem azt mondja, hogy főznünk kell, vagy hogy milyen ételleket kell főznünk, hanem csupán azt, hogyan főzik az ételleket. Hasonlóan, egy orvosi recept nem azt mondja, hogy meg kell bennünket gyógyítani, hanem pusztán azt, hogyan fognak gyógyítani bennünket. Normatív jelentésük, azaz kellésjelentésük, így teljes egészében attól a még el nem döntött kérdéstől függ, hogy főzünk-e vagy gyógyítani fognak-e bennünket egyáltalán. De ha a kérdés el is van döntve, ezek a nominális normák még mindig visszafordíthatóak felszólító módból kijelentő módba. A „Ha meg akarsz gyógyulni, vedd be ezt a gyógyszert” mondatnak nincs más a jelentése, mint ez: „Ha beveszed ezt a gyógyszert, meg fogsz gyógyulni”. Itt minden erkölcsi konnotáció irreleváns.

Ez a legjobban a komoly erkölcsi kelléssel szembeállítva látható, amely más esetben kétségtelenül hozzáadható a nominális normához. Lehet, hogy a szakács különleges erőfeszítéseket tesz, amikor sok múlik egy jó ételen, és így tesz az orvos és a beteg is, ha sok múlik a gyógymódon, mondjuk a szeretett ember boldogsága vagy néhány nagy ügy sikere. Ezek a megfontolások azonban bizonyára idegenek a szakácskönyvtől vagy a recepttől. Egyformán érvényesek hősré és gazemberre, mint ahogy a nap egyformán süt a jókra és a bűnösökre. Megtisztítva az ilyen erkölcsi konnotációktól, a kezdeti feltevést is kizárólagos logikai értelemben kellene megfogalmazni, a kérdésre válaszoló hipotézisként: „Ez az az eset, hogy főzök vagy meggyógyítanak?” Ebben az értelemben a mondat pusztán arra szolgál, hogy összekösse a *nominális* normát az esettel, a nominálisan normatív jelentés előzetes feltételeként.

Itt felmerül a kérdés, a jog vajon több-e, mint nominális norma, ha érvényesége hipotetikus normától származik? Az alapszabály ezen elméletében azt kifogásolják, hogy a természetjogra emlékeztet. Kelsen ezt maga is *transzcendentális* természetjognak nevezte, mivel az alapszabályt nem *lefedtetik* (alkotják), hanem pusztán *előfeltételezik*. Ha csak a tudomány *előfeltételezi*, azaz ugyanazzal a kizárólagos *logikai* státusszal, minden erkölcsi konnotációtól mentesen, amit Kelsen általában megkövetel jogi normái számára, akkor a jog osztani látszik a pusztán *nominális* normák természetét.

Ezt az értelmezést megerősíti Kelsen jellemzése, miszerint a jog „séma a valóság értelmezésére”. Akárcsak a szakácskönyv vagy az orvosi recept, ami valójában csupán leírja a valóságot, a jog ebben az értelmezésben csupán kényelemből használná a felszólító módot, egy olyan felszólító módot, ami maradéktalanul átírható kijelentő módra. Az ilyen értelmezés váltja ki Kelsen harcias tiltakozását, mert úgy gondolja, hogy normái soha nem fordíthatók át tényállításokká. Eszerint az alapszabály valami több, mint hipotetikus és logikai, nem mentes teljesen az erkölcsi konnotációtól? Természetesen ugyanúgy *lehet* egy előfeltételezett *abszolút* norma, mint egy kifejezett logikai jelentés (denotation) túli konnotációval bíró norma. Akkor és csak akkor „akarás” volna, azaz valami több, mint „elgondolás”. A kellés pusztán nyelvtani vagy logikai formája, a felszólító mód önmagában nem teheti a kellést olyanná, mint ami több a *nominális* normánál. Ez a felszólító mód leplezhet pusztán kijelentő értelmet éppen úgy, mint fordítva, a kijelentő mód gyakran felszólító jelentést takar.

Mivel maga Kelsen is specifikus társadalmi *technikaként* és a *valóság* értelmezésére szolgáló sémaként írja le a jogot, normái a technikai normák kategóriájába esnek. Ez nem zárja ki, hogy Kelsen részéről lehet némi tétovázás annak elismerésében, hogy normái számára azon eredeti normák méltóságát követelje, melyeket nem lehet kijelentő módba átfordítani. Lehet, hogy a nem logikai, erkölcsi norma *caput mortuum* nem más, mint Kelsen makacs, a normák tényállításokra történő redukciója elleni tiltakozásának megmagyarázhatatlan maradványa.

Vizsgáljuk meg röviden a redukció Felix Kaufman által javasolt példáját. A példa egy turista útjelző, a következő szavakkal: „Bécs 1 1/2 óra”. Ez egy egyszerű jelentéssel bíró technikai norma: „Ezen az úton sétálva Bécs 1 és 1/2 óra múlva elérhető.” Ennek megfelelően a felszólító mód, „Válassza a megjelölt utat!” egy technikai vagy nominális norma, ami teljesen lefordítható a következő kijelentésre: „A megjelölt úton haladva hamarabb éri el Bécset”. Az ellenvetés ezzel az értelmezéssel kapcsolatban természetesen az, hogy nem azért kellene a megjelölt utat választanunk, mert az rövidebb, hanem azért, mert korábban érnénk Bécsbe. Ez azt jelenti, hogy ha egy jelnek normatív jelentést tulajdonítunk, akkor ezt egy másik normatív jelentésből kell származtatnunk. Ez tökéletesen igaz, de nem ad választ arra kérdésre, hogy miért kellene bármelyiknek is normatív jelentést adnunk. A kétségtelenül nominális normákra egyformán igaz, hogy normatív jelentésük csak egy másik normatív jelentésből származhat. Ez azonban soha nem elég ahhoz, hogy eredeti normákká váljanak, amíg a két norma pusztán logikai jellegű, bármilyen nem logikai, erkölcsi konnotáció nélkül. Ezért egyiknél sincs szükség arra, hogy normatív jelentést adjunk neki a nominálison túl, ami pusztán szókép a valódi indikatív jelentés számára.

Ha erre az indikatív jelentésre a normatív zsargon rá is van *kényszerítve*, mégis mintha független volna tőle, s a hátsó ajtón ismét behozza a bejárati ajtón már kitessékelt erkölcsi norma *caput mortuumát*. Kelsen tétovázó beállítódása egy ilyen kísérlet reminiszcenciája. Ez látható például abban, ahogy a jogban a kötelesség – tehát egy tipikusan erkölcsi viszony – elsődlegességét hangsúlyozza a jogosultság előtt – ami tipikusan jogi viszony. Közvetett módon még logikai puritanizmusának is van erkölcsi konnotációja: a pártatlanság és objektivitás szigorú erkölcsi elve, bármiféle – kedvelt vagy megvetett – ideológia elutasítása és az akadálymentes, szabad, objektív tudomány követelménye. Mindezek ellenére, jóllehet bizonyos értelemben idegen és ellenséges posztulátumoktól és értékítéletektől haladt az etikai-politikaiak felé, kétségtelenül magában foglalja demokratikus civilizációnk legfőbb teljesítményeit.

IDEOLOGIA ÉS NORMA

A nominális normákkal az a baj, hogy ideologikusak lehetnek. Ez jól látható, ha a régebbi korok – például Molière által kigúnyolt – orvosi receptjeit összehasonlítjuk a mai receptekkel. Ideologikusak lehetnek, mert pusztán „elgondolások”, nem pedig „akarások”. Kelsen briliáns érveinek egyike, hogy a jog egyáltalán nem lehet ideológia, mivel a jog nem „elgondolás”, hanem „akarás”. Ha ezt igaznak tekintjük, akkor a jog nem lehet pusztán nominális norma és nem lehet morális konnotáció nélküli, kizárólag logikai jelentése sem.

Egy ideológiának tükröként kell tükröznie a valóságot, azonban a szó szoros értelmében hamisan, mint egy torzító tükörnek. Ám felettébb problematikus, hogy az analógia alapját képező gondolat egyáltalán helytálló-e, nevezetesen, hogy a gondolat a valóság képe. Bármeddig is feszítjük ezt az analógiát, az ideológia kifejezés talán mégsem ölel fel minden egyedi hibát vagy tévedést, hanem csak azokat a többé-kevésbé elkerülhetetlen torzításokat, amelyek a tükör hibás szerkezetének köszönhetőek, azaz a társadalmi viszonyok és mindenekelőtt a termelési viszonyok által meghatározott társadalmi tudatot.

Természetesen az elme ilyen mértékű meghatározottságát nem fogadhatjuk el, egyszerűen azért, mert az elme alkotó szerepet játszik maguknak a társadalmi viszonyoknak a létrehozásában. Másfelől az emberi elme működését valóban meghatározzák a megfigyelés eszközeiként a különböző környezeti feltételek, melyek fejlődése függ a gazdasági termelés fejlődésétől, az általános „véleményklímától”, a kulturális örökségtől és hasonló tényezőktől. Mindezek kétségtelenül gátolják a végső soron győzedelmeskedő alkotó értelem útját. Ebben az értelemben talán a közösség által osztott, mélyen gyökerező előítéleteket nevezhetjük ideológiáknak, különösen miután lelepleződtek, bár a kifejezést, mivel nincs jól elhatárolva a közös tévedéstől, homály övezi. A tévedés inkább tulajdonítható a pusztán véletlennek vagy vakszerencsének, az ideológiáról ellenben azt feltételezik, hogy az egységes jog függvénye, mint a hibás tükör torzító hatása. Ebben az egzakt értelemben ideológia valószínűleg nem is létezik, mivel az ideológia elfogadható értelmé rendkívül bizonytalan. Pontosabban fogalmazva azért, mert a nominális

normák vagy technikai szabályok valójában nem előírások, hanem pusztán leírások, jelentésük valójában nem imperatív, hanem indikatív, azaz igazak vagy hamisak lehetnek. Jelentésük így kizárólag logikai jellegű, mert e normák minden erkölcsi konnotációtól és minden „akarástól” megfosztott „elgondolások”, amelyek – halványan bár, de – hasonlítanak egy tükörre, ami az esettől függően helyes vagy torz képet tükröz. A nominális normák és a technikai szabályok ezért lehetnek ideológiák a szó tágabb és szűkebb értelmében is, feltéve, hogy a kifejezést bizonytalan jelentése miatt nem hagyjuk el teljesen.

A JOG MINT NORMA ÉS TÉNY

A jog normatív interpretációjának tárgyalása során az a kelsen-i állítás a legbámulatosabb s ugyanakkor legígéretesebb újdonság, hogy „a norma fogalma önmagában nem illuzórikus ideológia és alkalmazható a jog tökéletesen »tudományos« leírásában, még ha a »norma« kifejezésnek az »igazságosság« is a konnotációja.”^[8] Még akkor is, ha a jogi normának van erkölcsi konnotációja, vagyis nem szükségszerűen szűkebb (illuzórikus), hanem feltehetőleg a helyes tudományos leírás szélesebb értelmében vett ideológia. Ez függ az igazságosság „definíciójától”, valamint attól, hogy a leírt jog mennyire felel meg ennek a definíciónak. Ha a normának „erkölcsi konnotációja” van, akkor biztosan nem „elgondolás”, hanem „akarás”. A briliáns érv – mely szerint a jog azért nem ideológia, mert nem a valóság tükröze – azon alapul, hogy a jog „akarás”. Így a valóság tükrözi vissza a jogot mint normát, mintha a valóság olyan tükör volna, amiben látható a jog betartása. Mihelyt elfogadjuk ezt a briliáns érvet, az első dolog, amiben megegyezhetünk, hogy a valódi norma karaktere nem ideologikus, a norma erkölcsi konnotációval rendelkező „akarás”, beleértve az igazságossági konnotációt is. Az állítás, hogy „még” az ilyen norma sem ideologikus, rejtélyes. És még nehezebb lett volna azt bizonyítani, hogy a nominális vagy hipotetikus normák sem ideologikusak.

Más szóval csak az erkölcsi konnotációval bíró normákra vonatkozik az az érv, hogy „akarások”, következésképp nem ideológiák. Ez az érv így aligha igaz azokra a normákra, amelyek nem rendelkeznek erkölcsi konnotációval, hanem kizárólag logikai jelentéssel bírnak, mivel ezek „elgondolások”. Mi a helyzet a Tiszta Jogtan normáival? Pusztán logikai normák, és így tükrök, vagy őket tükrözi a valóság, és így erkölcsi konnotációval bíró „akarások”? Ha az elsőt fogadjuk el, a jog ideológiává válik, és van értelme ténnyé alakítani. Ha a másodikat fogadjuk el, akkor a jog nem ideologikus, nem logikai jelentésű, nem „elgondolás”, nem pusztán leírás, nem a valóság értelmezésének sémája, nem lehet igaz vagy hamis, nem ugyanarra a tartalomra utal, mint a valóság, és nem mond ellent a valóságnak.

Mivel az „akarás” és a valóság egyaránt túl van az „elgondoláson”, a logikai ellentmondás elve csak a logikára vagy a gondolkodásra alkalmazható. Ez egy másik briliáns érv, amelyet Kelsen Hegellel és Marxszal szemben használt: nem

[8] Hans Kelsen: i. m. 66. o.

fogadható el sem a logikai ellentmondás kivetítése a valóságra, sem az összeütőköző erők ellentmondásként kezelése. Ám ez nem ugyanolyan kifogásolható tévedés, mint az, ha a normát és a tényt egymás ellentétéként kezelik, vagy ha a jog fogalmát azért nevezik fogalmi ellentmondásnak, mert a jogot norma és tény kombinációjaként határozzák meg. Egyébként ez a kelsen-i kritika Visinszkij kissé „dilettáns” jogdefiníciója ellen is irányult.

Így érkezünk el a következő dilemmához. A jog nominális vagy hipotetikus norma és így ideologikus, azaz ténnyé vagy legalábbis olyan tükörré kellene alakítani, ami a valóságot helyesen tükrözi vissza. Vagy a norma egyáltalán nem tükör, hanem a valóság tükrözi vissza, valódi norma, és így nem eshet egybe és nem is mondhat ellent a valóságnak, hanem azzal jól kombinálható. A jog nem norma, nem is a jog betartását tükröző tény, hanem mind a kettő. Pontosabban a jog mindig a norma változó egybeesése a ténnyel, mégpedig egy olyan szögben, amelyben érinti a tényt. Ezt az egybeesést az a mindig változó tény is meghatározza, ami megragadja, kizárja, hordozza, megváltoztatja és végül elkerüli a normát vagy inkább a normával való egybeesést.

A JOG MEZŐFOGALMA

Itt a jogtudomány azon irányzatainak rövid ismertetése következik, melyek így vagy úgy megfelelni látszanak a természettudományos nézetekben a fizikai valóság fogalmával kapcsolatban bekövetkezett mélyreható változásoknak. Ám ezt nem szabad „a jog mezőfogalmának a pártolásaként” félreérteni. A valóság új fogalmai, akár akarjuk, akár nem, hatást gyakorolnak. A tudomány által kifejlesztett új módszertan és ismeretelmélet vagy hatással van a jogtudományra, vagy nincs; azok az új elméletek azonban, amelyek a valósággal kapcsolatos alapfogadatok elhagyását eredményezik, és teljesen új megfontolásokat vezetnek be, valószínűleg nem hagyják érintetlenül a jogtudományt. Itt nem az a probléma, hogy a jog mezőelméletét – ami a fizikai valóság jelenleg meghasonlott fogalmához képest bevallottan *pars pro toto* – be kell-e egyáltalán vezetni, hiszen a valóság új fogalma már jelen van. A jogtudomány ezért kizárólag azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az új valóságfogalom segít-e szükségletei kielégítésében, s ha igen, milyen módon. Ez minden azzal kapcsolatos félelmet eloszlat, hogy a tudomány módszertanának segítségével idegen földre lépünk és onnan saját gondolatainkhoz képest idegen gondolatokat veszünk át.

Már a „kvantum-szingularitások” által jelentősen módosított mezőfogalom is a valóság megváltozott fogalmának ideáltípusaként szolgálhat számunkra, amennyiben törvényszerűségeket tár a szemünk elé, mégha nem is okságiakat. Itt egyáltalán nem a természettudomány és a jog összehasonlításával foglalkozunk, hanem ezek ismeretelméletével. A mezőfogalmat valójában az ész *írja elő* a természetnek, éppen úgy, mint Kantnál az okság fogalmát. Az ilyen szabályozó előírások vagy gondolatok pusztán nominális normák. A mezőfogalomban a norma és a tény ugyanazon végső elemeit (rudiments) találjuk, mint amelyeket az oksági elmélet különített el, az egyiket a jogra, a másikat a természetre korlátozva. Bár a

mezőelmélet ezeket – mivel a nem kauzális tények nem eredeti tények és a nominális normák már nem eredeti normák többé – végső elemekre vezeti vissza, és mégis összeegyeztethetővé teszi őket. Így hát alaptalan minden olyan félelem, hogy a természettudomány megsérti a jogtudomány autonómiáját, amikor éppen felszabadítja magát a mechanikus okság kizárólagosságának tétele alól. A jogtudományt valójában az okozatos természettudományok majmolása becsteleníti meg. A természettudomány és a jog kettősségét nem lehet a végletekig kiélezni, hogy amikor az egyik *megközelíti* a másikat, akkor ezt a közeledést vissza kelljen venni. A természettudományos haladás eredményei jogra való alkalmazásának az a kritériuma, hogy a megkülönböztető jellemzőket legalább annyira figyelembe kell venni, mint a közös jellemzőket. Ez a kritérium különbözteti meg a kritikai alkalmazást a pusztá majmolástól.

Hangsúlyoznunk kell, hogy itt következő fejtegetéseinket nem a mezőelméleten alapuló jogtudomány programjának szánjuk. Inkább a jogi gondolkodás néhány irányzatának a jellemzésére törekszünk, amelyekben megfigyelhető a fizikai valóság megváltozott értelmének behatolása. Nem vizsgáltam meg az összes ilyen irányzatot. Mivel a természettudomány megváltozott gondolkodásmódja vonzás-ként és taszításként egyaránt hat a jogi gondolkodásra, egyformán eredményezhet erős dualizmust vagy monizmust. Példának okáért a Tiszta Jogtan a természet kauzális magyarázatára a legélelénkebben a jog normatív értelmezésével reagált. Ha szándékában nem is, de hatásában megkérdőjelezte mindkettőt, amikor szigorúan tekintettel volt a tudományos módszer követelményeire. Másfelől a jogi gondolkodásnak abban a divatos iskolájában, amely napjainkra már kellően megszilárdult ahhoz, hogy jogi egzisztencializmusnak nevezzük, megtalálható az a veszélyes pont, amelyen nem léphetnek túl büntetés nélkül azok, akik örömeiket lelik a természet és a jog, a természettudomány és a jogtudomány közötti szakadék áthidalhatatlanabbá tételében. Ez a veszélyes pont a Carlos Cassio által elindított Argentínai Iskola *egologikai* elméletében a legnyilvánvalóbb. Örvendetes, hogy ezt az elméletet, a jogtudomány különböző ágaira tett hatását figyelembe véve, éppen most foglalták össze a *Bevezetés a jogba* című monumentális műben.^[9] A husserli fenomenológia és a heideggeri egzisztencializmus hatásait ötvöző iskola olyan hevesen reagál a természet kauzális fogalmára, s egyúttal olyan erőszakosan „fejleszti tovább” Kelsent – akinek Tiszta Jogtanát egyébként mint formális jogi logikát maradéktalanul átveszi –, hogy minden kapcsolatát elveszíti a valósággal, különösen mert a jogot a „*vida humana objetivadá*”-tól elválasztott „*vida humana vivienté*”-hez köti, azaz a *biológiai* élettől megkülönböztetett *biográfiai* élethez. Cassiónak azért kell ezt tennie, hogy a mindennapi kulturális objektumokat (például a műalkotásokat) mint *világiakat* – ahol a természettel való kapcsolat még megvan a szubsztrátumban (például a márvány) – megkülönböztesse az egologikai objektumoktól – ahol a szubsztrátum pusztán a „libertad metafisica

[9] Enrique R. Aftalión – Fernando García Olano – José Vilanova *Introducción al Derecho*. Tomo I. Nociones Preliminares, Teoría General del Derecho. 539 o. Tomo II. Enciclopedia Jurídica, Historia de las Ideas Jurídicas. 521 o. [1928] Ötödik kiadás, Buenos Aires, 1956.

fenomenalizadá”-ként felfogott emberi viselkedés, azaz egy feladat vagy „egzisztenciális kellés”. Ez a „*vida humana plenaria*”, ez a megtestesült szabadság maga nem érték, hanem minden érték – beleértve az igazságosságot is – örök forrása, mivel az egzisztenciális metafizika értelmében ez a teljes emberi élet a „radikális valóság”, minden tapasztalás *kútforja*, anélkül, hogy maga *belül* volna a tapasztaláson.^[10]

Ennek az iskolának az az alapvető problémája, hogy könyörtelenül szétválaszt mindenfajta „regionális ontológiát”, s anélkül különbözteti meg a gondolati, természeti, kulturális és metafizikai objektumokat, hogy felfedezné a *köztük lévő kapcsolatot*, miközben az életet, az alanyt (ego), a szabadságot, az értéket és az értékelést hol a regionális osztályozáson belülre, hol azon kívülre helyezi. A regionális ontológiák és még inkább a világi és az egológiai objektumok közé emelt kínai falak megakadályozzák a kérdés feltevését: vajon az egológiai szubsztrátum – amely egyidejűleg empirikus jellegű és mentes az oksági összefüggéstől – nem mezőadat-e? Mindazonáltal sok érdekes gondolat található ebben az irányzatban, ilyen például mindenekelőtt a normának a fogalomra, majd a jognak a magatartásra történő visszavezetése. Bár e kezdeti gondolatok kiaknázását jelentősen gátolták azok a túlzó igények, melyek a szolgálai „*iurare in verba magistri*”-vel párosultak, valamint az iskola hódolata a „maestro” iránt, ami a független szellem számára nem teszi éppenséggel kívánatosná a mester gondolatait. Ebben az általam nem túl ígéretesnek tekintett irányzatban azonban mégis jól megfigyelhető a valóság megváltozott fogalmára való reakció. Az egzisztencialisták az új valóság-fogalmat feltehetőleg egy átfogó reakció eszményképeként dicsőítik.

A matematikusok, mint Whitehead és Russell, filozófiai válaszaik az új fizikai tudomány kihívására autentikusabbak és magasabb színvonalúak. Egyik választ sem az elutasítás, hanem az izgatottság inspirálta, s a józan ész és a tudomány kihívása között a harmóniát próbálják meg helyreállítani. Whitehead megfogalmazása és a Kelsen–Merkel-féle jogi *Stufenbau*elmélet között van némi párhuzam, de inkább Sandersnek a jogi gyakorlatról és eljárásról alkotott elméletére hasonlít. Ezen elméletek számára ugyanúgy ismeretes, hogy a jog „teremtő haladás az újdonság felé”, mint Whiteheadnek az a gondolat, hogy az egész világ mint folyamat ilyen haladás. S hogy ez az aktuálisan létezők áramlása az örök objektumok felé, mialatt minden egyes kapcsolódásnál „fogódzókat” találunk, nem más, mint egy másik mód annak leírására a jogtudományban, hogy a jogi eljárás során a normák hogyan lépnek be a tények áramlásába. Sok ilyen hasonlóság van – például, hogy a folyamat mindkét esetben egyszerre szubjektívizálódás és objektívizálódás –, ám Whitehead megfogalmazásai egyre művészebbé válnak, és a bergsoni élanra emlékeztetnek. A józan ész messze túllépi az ilyen kifejezések alkalmazásával: minden aktuális létező jelen van minden másokban, és ez nem más, mint az univerzum sajátos „összenövése”, vagy „egy cseppnyi létezés”. Ez a valóságtól való menekülésnek tűnik, szárnyalásnak az ellenőrizhetetlenbe és az irracionálisba.

[10] Aftalión–Olano–Vilanova: i. m. 198. o.

Russell esetében más a helyzet. Kizárólag azzal foglalkozik, hogy a tudományt összeegyeztesse a józan ésszel és az empirizmus nem empirikus alapjának a felfedezésével. A célja kettős: támogatni az empirizmust, s egyúttal megmutatni, hogy az empirizmus nem áll meg önmagában. Miután meglehetősen bizonytalansággal megállapítja az indukció öt kánonját, így következtet: „Vagy... megismerünk valamit a tapasztalattól függetlenül, vagy a tudomány nem egyéb mint hiábavalóság.”^[11] A tudományban ezek a kánonok vagy posztulátumok a természet nominális törvényeivel együtt természetesen normáknak, jóllehet pusztán technikai, nominális vagy hipotetikus normáknak tekinthetők. Russell ezeket a normákat „a tudományhoz vezető első lépések igazolásának szánta, és a józan észhez tartozónak tekintette őket, amennyiben igazolhatóak”.^[12] Sokféle módon használhatóak, például arra, hogy helyettesítsék a józan ész „dolog” és „személy” fogalmait, hogy magyarázatot adjanak az érzékelésre, hogy tagadják a „távoli cselekvést”, „hogy elhithessék, a fizikai dolgok akkor is léteznek, mikor nem érzékelhetők”, s hogy higgyünk mások gondolataiban, amelyek sosem érzékelhetőek, valamint „szellemi eseményekre való következtetésre, amelyek saját testünkön kívüli testekkel kapcsolatosak”. E normák ismeretének „a biológiai eredete az állati elvárásokban van”. Végül garanciájuk, hogy „az elvárásokat irányító pszichológiai törvények nagyrészt összhangban vannak a várt jelenségeket irányító objektív törvényekkel”.^[13]

A tudomány józan észre és a józan ész biológiailag előnyös szokásokra történő redukciója, valamint az univerzum szokásainak felfedezésére irányuló elvárások, egészen bizonyosan feltételezik a gyakorlati viselkedés *normáit*. A tudományos elvárások és az univerzum törvényeinek az egybeesése így gyakorlati elvárásoktól válik függővé. A tudomány kútfőjénél tehát gyakorlati normák mutatkoznak meg. Russell ismeretelméletének látszólag nincs sok köze a jogtudományhoz. Valójában mégis ez a garanciánk arra, hogy az empirikus jogtudomány nem empirikus posztulátumait kutassuk, hogy a természetjog fogalmát ilyen posztulátumokra korlátozzuk, s hogy a posztulátumokat nyíltan nem empirikusként határozzuk meg, s ugyanakkor eközben az empirizmust úgy részesítjük előnyben, hogy a legkevesebb ilyen posztulátumra legyen szükség.

Az előzetes megjegyzések befejezéseként meg szeretném még említeni Lahtinen ellenvetését a természettudomány törvényeinek a jogi értelemben vett törvényekkel való összhangjával kapcsolatban.^[14] Lahtinen felfogása szerint a jogi törvényeket és az alájuk rendelt emberi magatartásokat a tudományos törvények magyarázzák. Következésképp a kétfajta törvény különböző síkokon található: a jogi értelemben vett törvény a *magyarázandó* jelenségekhez tartozik (alsóbb szint), míg a tudományos törvények az emberi magatartást és az általa létrehozott törvé-

[11] Bertrand Russell: *Human Knowledge. Its Scope and Limits*. London, 1948, George Allen and Unwin Ltd, 505. o.

[12] Bertrand Russell: i. m. 487. o.

[13] Bertrand Russell: i. m. 491, 493, 495. o.

[14] Osvi Lahtinen: *Zum Aufbau der rechtlichen Grundlagen*. Helsinki, 1951, Keskuskirjapaino, 64. o.

nyeket *magyarázzák*. E megkülönböztetés – amely a *facta concludentia* és a jog szupremáciája alatt kerül tárgyalásra – érvényes a szövegben szereplő *ius vigens* és *mezőtörvény* különbségére is.

Végül Tammelo az ellen tiltakozik egy magánlevelében, hogy a valószínűség sohasem érvényes a kellésre, hanem csupán a vanra, és ezért nem lehet közös nevezőjük sem. Ezzel szemben azt gondolom, hogy mindkettőnek lehetséges többé vagy kevésbé valószínű (hiteles) megismerése, és éppen a megismerésüknek a valószínűsége hozza őket közös nevezőre. A valószínűség maga nem tény, és nem is norma, hanem annak bizonyos esélye, hogy tudomásunk lesz róluk a jövőben.

Ezzel összefüggésben itt szeretném köszönetemet kifejezni Ernest Nagelnek, Walther Friedmannak, Otto Brusiinnak, Ilmar Tammelónak és Osvi Lathinennek, akik egy beszélgetésünk során értékes megjegyzéseikkel segítségemre voltak álláspontom megfogalmazásában. És ezen a ponton – annak kifejtése érdekében, hogy a fizikai valóság új fogalma miként illeszkedik az általam kidolgozott elméletbe – szünetet kell tartanom.

A jogot egyidejűleg normaként és tényként tárgyaló szinoptikus módszer álláspontját abban az időben^[15] képviseltem, amikor a kauzális módszer és az ennek megfelelő ellentétes normafofogalom még elfogadott volt. Ekkoriban arra tettem kísérletet, hogy egyfajta intellektuális fotómontázssal áthidaljam a norma és a természet közötti, ellentétként felfogott szakadékot. Ez a módszer a jogi szabályokkal kapcsolatban az esetre helyezte a nagyobb hangsúlyt. Bár kicsi, de jelentős különbség, hogy míg Kelsen jogtudománya, első könyvének alcíme szerint, a jogszabály elméletéből fejlődött ki, az enyém ehhez képest a jogeset elméletéből. Ezt a különbséget kétségtelenül az a tény határozta meg, hogy az osztrák jogi gondolkodást túlnyomóan az *írott jog* foglalkoztatta, ezzel szemben a magyar jogi gondolkodás döntően az íratlan jogra, a szokásjogra, az *esetjogra* összpontosított.

Mint azt a „próba és hiba”, illetve „belefoglalás és kizárás” hagyományosan bevált módszerei példaszerűen mutatják, a precedensen vagy szokáson alapuló összes jogi civilizációban benne rejlik az a gondolat, hogy a jog sem nem szabály, mert így önmagában valószínűleg holt betű volna, sem nem eset, mert így önmagában valószínűleg lényegtelen volna, hanem a kettő között mozgó egyensúly. Az intellektuális fotómontázs a szinkretizmus módszertani bűnének elkövetése nélkül teszi lehetővé összekapcsolásukat, azaz a tények kauzális vagy a szabályok normatív áramlásának bármiféle kifogásolható metabasis *eis to allo genos* általi elzárása nélkül. Innen ered a szinoptikus kifejezés.

Az aktuális fotómontázs értelmezni fogja, hogy ez a módszer miként jutott már el olyasvalamihez, mint a mezőfogalom, bár ezt kifejezetten nem fogalmazta meg. Egy Chopinről szóló filmben a zeneszerző zongorán játssza a *Vihar szonátát* egy párizsi koncerten, mialatt fotómontázsként mutatják látomását égő falvakról,

[15] Vö. Barna Horváth: Die Grundlagen der „Universalistischen Metaphysik“ in der Rechtsphilosophie Julius Binders. 6 *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 113–115. o. (1926); Uő: *Hegel und das Recht*, 12 *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 55., 56., 64–66., 67. o. (1932) és Uő: *Rechtsoziologie* (1934), 15., 24., 52., 60., 61., 65., 66–70., 70–76., 78., 81., 94–96., 291., 301. o.

oroszlányról és a lengyel hősiességről, kezei végigszaladnak a billentyűzeten, és előntik a víziók, ahogy rájuk tekint. Ebben a struktúrában megválaszolatlan az a kérdés, hogy vajon a zene varázsolta elő a látomást, vagy a látomás a zenét. Egy mező esetében hasonlóan nincs válasz arra a kérdésre, hogy vajon a mezőegyenletek irányítják a mezőt, vagy a mező rendelkezik a mezőegyenletek felett. Tehát a jogi mezőben a szabályt az esetekből kell kiolvasni, a szabályt viszont az eseteknek kell igazolniuk, ám az a kérdés értelmetlen, hogy milyen esetekben.

A következő lépés a módszerdualizmus „kopernikuszi fordulata” volt. A valóság és érték mint végsők ellentmondanak egymásnak, és mint ilyenek nem megismerhetők. Ami adott, az mindig és változatlanul pozitív, nem pedig végső; az értékelés betör az érzéki tapasztalás területére, az érzéki tapasztalás viszont betör az értékelés területére, s így eltűnik az ellentmondás. Az utolsó lépés a valóságnak és az értéknek az igazolás valószínűségére történő redukciója volt.^[16]

Visszatekintve nyilvánvalónak látszik, hogy a fizikai valóság változó fogalmának hatása, legalábbis atmoszféricusan, része volt ezeknek a fejleményeknek. Ma abban a helyzetben vagyunk, hogy értékeliük az új valóságfogalomnak a jogi gondolkodásra tett hatását, különösen mert a fizikai mező fogalma nem csupán a maga egészében kifejlesztette az egységes mezőelméletet, hanem ráadásul még erőteljesen korlátozta is azt.^[17] Ezért hát időszerűvé vált, hogy megkérdezzük, mit jelenthet ez a jogi gondolkodás számára. Most tehát nemcsak annak van itt az ideje, hogy feleslegessé tegyük a fizikai gondolkodás naiv alkalmazását a jogi gondolkodásra, hanem annak is, hogy létrehozzuk azokat a csatornákat, amelyeken az elkerülhetetlen áramlat értelmeseen és hasznosan irányítható.

A fizikai valóság jelenlegi státusának – ahogyan azt Einstein közvetlenül a halála előtti utolsó megfogalmazása reprezentálja – tisztázni kellene jog- és valóságfelfogásunk szubtilis változását, nevezetesen azt a változást, amelyen a jogról és valóságról alkotott elgondolásaink a fizikai valóság fogalmi változásának hatására egyelőre még tudattalanul keresztül mennek. Az egységes mezőelmélet utolsó megfogalmazása a gravitációs és elektromágneses mezőket is tartalmazza, bár a mezőkontinuum alapfogalma ellentmond a kvantumsajátosságoknak. Az utóbbi megenged „egy tisztán algebrai elméletet a valóság leírására”. Einstein felismerte, hogy „itt csak a matematika módszereiben bekövetkező jelentős fejlődés segíthet”, és elismerte, hogy „jó érveket lehet felhozni amellest, hogy miért is nem tudja egy összefüggő mező kifejezni a valóságot”. A fizikai valóság fogalmában rejlő eme nehézség kifejeződik a népszerű változatban, mely szerint a kvantumjelen-

[16] Vö. Barna Horváth: La réalité, la valeur et le droit. Paris, 1937, Congress Descartes, vol. 12. 42–48. o.; Barna Horváth: Comment on Kelsen. 18 *Social Research*, 1951. 313–334. o.

[17] Horváth Barna a szövegben (but even heavily qualified) a *qualify* igét használja, amelynek az érvelésment szempontjából releváns jelentései: egyfelől „valamira való képesség tevés”, illetve „képesítés”, másfelől „korlátozás”, „méréselés”, „csökkentés”. A *qualify* ige használatával Horváth feltehetőleg egyidejűleg akar utalni az új fizikai valóságfogalom emergenciaképességének – értve ezen a más tudományos nézőpontokhoz való csatlakozó képességet – a nyitottságára és korlátozottságára, vagyis arra, hogyan lehet hasznosítani a jogtudományi fogalom- és elméletképzés számára. (A kontrollfordító megjegyzése.)

ségek úgy viselkednek, mintha a mindent átfogó folytonos mező szingularitásai volnának, „dugók” sokaságaként lebegve az óceán hullámain.^[18]

A fizikai valóság e meghasadt fogalmában az ragadja meg a képzeletet, hogy kevésbé látszik kedvezőtlennek a társadalmi és a kulturális valóság számára, mint a kauzális-mechanikus valóság korábbi fogalma. Felveti azt a kérdést, hogy nem kellene-e ugyanúgy megfélemednünk a norma fogalmáról, ahogyan a fizikusok is ejtették a norma megfelelőjét, a kauzális mechanizmust. A legutóbbi bizonyítások és finomítások után a fizikai valóságot vagy a mezőelmélet terminusaiban, azaz *közvetlenül* parciális differenciálegyenletek formájában, vagy algebrai terminusokban statisztikai törvények formájában, azaz közvetetten az események előfordulásának statisztikai valószínűségeivel írják le: mint kvantumjelenségeket. Összességében tehát nem a mechanikus kauzalitáshoz való visszatérés a kérdés, éppen ellenkezőleg, az attól való elmozdulás tovább folytatódik. Úgy tűnik, a kauzális szükségszerűséget a 100%-os valószínűség gyakorlati fogalmára redukálják, a még mindig óriási technológiai jelentőséggel bíró határfogalomra, azonban a természettudományban már elveszítette a törvény legfőbb modellje státusát. Ez abban a tényben is megmutatkozik, hogy a fizikai valóság *közvetlen* leírása a mezőtörvények nyelvén történik, aminek semmi köze sincs a mechanikus kauzalitáshoz. Így, amikor a tudomány a törvényeket még közvetlenül a fizikai valóságra alkalmazza, ezek már nem oksági törvények, és ahol a valóságot közvetve írja le, úgy annak előfordulását algebrai terminusokban ragadják meg, nem pedig a kormányzó törvények fogalmaiban.

A fizikai valóság fogalmának e mélyreható változása hatással van a társadalmi valóságról alkotott felfogásunkra is. Még ha megkésve és meglehetősen felületesen is, de rendszerint a társadalom- és a jogtudomány sem tehet mást, mint hogy alkalmazkodik a tudományban végbemenő haladáshoz. Lehet, hogy az ilyen adaptáció most kevésbé átütő módon megy végbe, mint ahogyan például Hobbes alkalmazta a Galilei-féle és a karteziánus tudományt, az utilitarizmus a newtoni tudományt, az ún. szociáldarwinizmus a darwini tudományt, vagy a legelretentőbb példát idézve: mint ahogyan a dialektikus és történelmi materializmus a mechanikus kauzális determinizmust alkalmazta a társadalomra. Ezek a példák egyúttal figyelmeztetésül szolgálnak a tekintetben is, hogy az adaptáció minden esetben megtörténik, így nem az a kérdés, hogy bekövetkezik-e, hanem az, hogy milyen módon fog bekövetkezni?

A jelenlegi kilátás kedvezőbbnek tűnik, különösképpen, mert az új fizikai tudomány nem adta fel teljesen a newtoni univerzumot, hanem pusztán módosította és behatárolta azt. Hasonlóképpen, amennyiben a jogot továbbra is a norma fogalmaiban gondolják el, tehát olyan fogalmakban, amelyek logikai ellentétükkel, a kauzális szükségszerűséggel együtt állnak vagy buknak, úgy sokféle cél szempontjából nem feltétlenül tévesek, bár kritikai példák bizonyíthatják annak elégtelenségét, ha az univerzumot, a mezőtörvények vagy kvantumszámok helyett, a kauzális mechanizmus fogalmaival gondolják el. Még mindig jobb, ha a jogról a Tiszta Jogtan fogalmaival gondolkodnak el, s így nem süllyednek ennek

[18] The New York Times, 1956. március 6.

az iskolának a tudomány által rendkívüli módon inspirált szintje alá. A tudomány fejlődése olyan gyors, hogy a kauzális módszer ellentétéként született, a jogra és a társadalomra alkalmazott normatív módszer még inkább osztozhat a tudomány sorsában. A kauzális szükségszerűség hanyatlása ugyanis igen jól előre jelezheti a normatív interpretáció hasonló hanyatlását a jogtudományban folyó úttörő jellegű munkálatokban.

Nos, feltehető a kérdés, hogy a jogtudomány által értelmezendő dolog vajon nem együtt-tartott szinoptikus mező-e, vagy inkább olyasvalami, ami leírható néhány „minta” gyakoriságával, akár intézménynek nevezik ezeket, mint Niemeyer,^[19] akár „együtműködések rendszerének”, mint Haesaert?^[20] Kelsen ezt úgy magyarázza, hogy a jogi parancsnak általában hatékonynak kell lennie. Általánosan elfogadottnak tűnik, hogy a jog a mezőben megfigyelhető magatartás által tanúsított mintát jelent. Ez a minta azután összhangban áll a fizikai valóságot leíró mező-egyenletekkel vagy a statisztikai valószínűségek előfordulását kifejező algebrai elmélettel. Mivel a társadalmi mezőben szükségünk van mindkettő pontosságára, ezért megkülönböztetés nélkül, talán, használhatjuk őket a mező leírására, vagy közvetlenül, vagy közvetetten.

A társadalmi-jogi mezőnek ez a konstrukciója megfelelne Kant „kellés” koncepciójának, mint pusztán „regulatív elvnek”, vagyis egy olyan elvnek, amely pusztán rendezi gondolatainkat, de semmi esetre sem konstituálja a tudás tárgyát, mivel azt csak az érzéki tapasztalás kategóriái hozhatják létre. Kétségtelen, hogy Kant ma valószínűleg úgy vélné, hogy a mezőegyenletek, az általuk leírt empirikus mezőkkel együtt, elvezetnek a tudás tárgyához. Következésképp azt mondhatjuk, hogy a jogi valóság a minta (amit rendszerint normáknak neveznek), együtt a megfigyelhető releváns viselkedéssel, mindkettő a mintával való megfelelésben és nem megfelelésben.

Egy ilyen nézet igazolásaképpen feltehetjük a kérdést: mi szól amellet, hogy ezt a mintát *normának* nevezzük, kiszakítva a jogi valóság előzetesen meghatározott összefüggéséből, megtisztítva minden empirikus és nem logikai keveredéstől, felruházva az érvényesség vagy „kellés” pecsétjével, azt állítva, hogy a jog „specifikus jelentése” kizárólag a normában található meg. Emellett részben tudományos, részben gyakorlati érvek szólnak.

[19] Niemeyer: *Law without Force*. 1941, 251., 261–262. o.

[20] Haesaert: *Théorie Générale du Droit*. 1948, 195. o.; *Sociologie Générale*. 1956, 145–151. o.